

Н.В.Зелінська

**РОЗВИТОК ТИПОЛОГІЧНОЇ СХЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ
У ХІХ ст.**

Українська наукова література ХІХ ст. — це своєрідне суспільне, культурне і навіть естетичне явище — безумовно, гідна численних глибоких досліджень, — а проте досі не стала об'єктом жодного. Єдина спроба, і то не дослідження, а радше опису її стану, належить Омелянові Огоновському: у його чотиритомній «Історії літератури руської» цьому присвячений останній том — «Література наукова» [5]. Проте смерть увірвала роботу вченого, і з усіх запланованих ним галузей науки описаною виявилася лише етнографія (саме вона, разом з науковими портретами визначних українських етнографів, і становить зміст тому). З цієї ж причини праця Огоновського не охоплює останнього, чи не найбільш плідного, у розвитку української науки (і, відповідно, наукової літератури) двадцятиріччя ХІХ ст.

Відсутність узагальненого книгознавчого дослідження або хоч нарису історії української наукової літератури, повної чи навіть орієнтовної бібліографії наукових праць, виданих у ХІХ ст., — факт дивний, прикрий, але, напевно, не випадковий. Адже, по-перше, визнати існування української наукової літератури означає насамперед визнати існування розвиненої української науки в період фактичної бездержавності України, — а цього не хотілося багатьом офіційним чинникам аж до часу набуття цієї державності (святкування у 1927 р. сторіччя української науки — показово, що точкою відрахунку було обрано дату виходу однієї з перших науково опрацьованих етнографічних збірок — «Малоросійських пісень» Михайла Максимовича, — стало останнім санкціонованим владою спалахом національного життя перед тривалим періодом репресій, що розпочалися в Україні вже у 1930 р.). По-друге, окреслення масиву українських наукових видань — а його, згідно з усталеною традицією, слід

здійснювати на засадах авторства і території [див.: 4; 8] — потребує серйозного перегляду відповідних «сусідніх» масивів і, бодай умовно, «перерозподілу» багатьох їхніх надбань на користь українського. (За таких обставин слід «повернути» українській науковій літературі надруковані іншими мовами і за межами України твори українців з походження — М.Балудянського, І.Пулюя, І.Горбачевського та багатьох інших; водночас правомірно вважати належними до українських написані іншими мовами твори українців і неукраїнців, що працювали на теренах України, — І.Срезневського, Т.Осиповського, К.Зеленецького, О.Потебні та ін., а також перекладені на українську праці зарубіжних науковців — Е.Геккеля, Г.Шеля, Е. де Лавальє та ін.).

По-третє, в умовах, коли нерозробленою залишається типологічна схема наукових видань, — тим складнішим є завдання її історичної реконструкції: тут потрібна корекція сучасних параметрів відповідно до вимог конкретного періоду і конкретного суспільства. Практика ж такої реконструкції поки що не має надійної методологічної бази. На підтвердження цього наведемо дві повністю протилежні тези визначних сучасних дослідників: 1) «... кожна література віддзеркалює динаміку і потреби даного суспільства» (Г.Грабович) [1, с. 15] і 2) «тільки ... вони (мистецтво і наука) — найвільніші види діяльності й найменше залежать від соціальних умов епохи» [Х.Ортега-і-Гасет] [б. с. 264]. До якого ж з цих двох міркувань пристати? А, може, потрібно виробити якийсь інший — компромісний варіант?

Власне, до такого третього варіанту ми і схилиємося, вважаючи, що наукова книга, безумовно, не може бути абсолютно вільною від потреб своєї доби і свого суспільства (якою б абстрактною за змістом і формалізованою за методом викладу вона не була), але, водночас, не слід вбачати у науковій книзі пряме віддзеркалення цих потреб (адже, діахронно пов'язуючись з попередніми і наступними розробками, наукове дослідження нерідко «випереджає» час у формі гіпотези або, навпаки, відтворює минуле як одну з імовірних проекцій сучасності).

Саме такий гнучкий підхід і дозволяє простежити за розвитком типологічної схеми українських наукових видань у ХІХ ст. Зазначимо, що ХІХ ст. обрано для аналізу не випадково. В історії книги це час великих змін: завдяки збільшенню накладів і подешевленню, спричиненим технічним переозброєнням книгодруку, книга, як ніколи

досі, стає популярною і доступною; вона «входить у життєвий обіг як основний і бойовий чинник», робиться «соціальним явищем» величезного значення [2, с. 71]. Для української книги, окрім вказаного, це, насамперед, час нового, і остаточного, народження, «національного пробудження» (Д. Чижевський). Нарешті, саме у XIX ст., з бурхливим розвитком української науки і, відповідно, наукової текстотворчості (ефект «прорваної дамби!»), був сформований значний масив наукових видань, склалися їхні основні типи і жанри, принципово окреслилися стилетворні риси наукових текстів, — а все це разом заклало підґрунтя для формування сучасної наукової літератури, в її тематико-типологічному і стилістичному вигляді. (Залишаємо «за текстом» болюче питання: чому «підґрунтя» часто виявляється досконалішим і гарнішим за саму «споруду»?).

Отож, якою була типологічна схема української наукової літератури в окреслений період? З огляду на тогочасне входження України до складу інших держав природно припускати, що її наукова література, принаймні на початковому етапі, у своїх типологічних орієнтирах не була повністю самостійною. І в цьому плані уявляється виправданим звернутися до типологічної схеми, запропонованої А. Жбіковською— Мігонь для польської наукової книги доби Просвітництва — 1750—1820 рр., — тим більше, що і хронологічно (останнім двадцятиліттям), і територіально (польською провінцією вважалася Галичина), і навіть ідеологічно (у поляків, як і в українців, «політичні події і втрата незалежності» надавали науковим заняттям, особливо на терені гуманістики, «ауру патріотичного покликання» [8, с. 153]) вони дуже близькі.

З доволі широкого типологічного спектра наукових видань, укладеного польською дослідницею, виділимо найхарактерніші для української наукової літератури і спробуємо узгодити їхні параметри з сучасними принципами типології. І тут картина виходить доволі цікава. Так, відомо, що в сучасній типології видання розглядається як результат складної взаємодії чотирьох основних чинників: функціонального призначення, читацької адреси, характеру інформації

та конструкції* [див.: 7]. Для наукових видань соціальним призначенням є «висвітлення результатів науково-дослідних робіт з професійною глибиною, необхідною для подальшого розвитку науки, а також, а також публікація науково підготовлених документів» [7, с. 39].

За цією ознакою в досліджуваному нами масиві насамперед легко виділяються «публікації документів» — у класифікації А.Жбіковської—Мігонь «наукові видання документального характеру»: це науково опрацьовані і відповідним чином прокоментовані збірки етнографічних матеріалів, історичних джерел тощо (від «Опыта собранія старинныхъ малороссийскихъ пьсней» М.Цертелева, 1819, збірок «Малороссійскія пьсни» М.Максимовича, 1827 і 1835, до 7 томів «Трудовъ этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край», підготовлених П.Чубинським, 1872—1878, збірників М.Драгоманова «Малорусскія народныя преданія и рассказы», 1876, Я.Головацького «Народныя пьсни Галицкой и Угорской Руси», 1878, та пізніших серій Наукового товариства ім. Шевченка «Жерела до історії України-Руси» і «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» — з 1895 тощо). Ця група видань була доволі чисельною в обох частинах України. Щасливо уникаючи — завдяки зовнішній архаїчності та аполітичності — найрізноманітніших «високих» заборон, джерельні матеріали, особливо у своїх власне наукових фрагментах (вступах, передмовах, коментарях, покажчиках тощо), поступово готували читачів до сприймання якісно нової наукової інформації — української і за тематикою, і за втіленням.

Що ж до ознаки «висвітлення результатів науково-дослідних робіт», то, як засвідчив аналіз, у цьому «висвітленні» брав участь досить широкий і розмаїтий масив видань, які доцільно класифікувати за читацьким призначенням:

а) наукові видання виключно (або переважно) для науковців. Тут передовсім слід назвати наукову продукцію, практично повністю російськомовну, Харківського (з 1805 р.) та Київського (з 1834 р.) університетів — монографії («Всеобщая хімія» Ф.Гізе, 1813, «Иссле-

---

* Останній чинник, що охоплює ознаки оформлення та поліграфічного виконання, ми у даній статті спеціально не розглядаємо.

дованіє некоторых предметов, относящихся к вариационному исчислению» І.Соколова, 1842, «Опыт о сущности и содержании теории в науках политических» І.Срезневського, 1837, та ін.), дисертації та автореферати (Магистра Ковалевскаго диссертація, 1815; «Положення, избранные для защищения ищущим степени доктора естественных наук, магистром ... Н.Борисяком», 1854, та ін.), наукові доповіді («О задачах славянской лингвистики» В.Яроцького — промова і звіт, прочитані на урочистих зборах Київського університету, 1858, тощо).

Від середини ХІХ ст., а саме з появою літературних, просвітніх та наукових об'єднань і товариств у Галичині — Галицько-Руської Матиці, «Просвіти», Товариства ім. Шевченка, і особливо з перетворенням останнього у Наукове товариство ім. Шевченка, — саме ця група видань виявилася найбільш динамічною і зазнала найсуттєвіших змін — як внаслідок переосмислення основних функцій наукової літератури, так і завдяки досить рішучому запозиченню світового досвіду наукового текстотворення і книговидавання. Результатом цього стала поява як суто наукових праць («Галицький историческій сборникъ, издаваемый обществом Галицко-русской Матицы», вип. 1—2, 1853—1854; «Початки до уложення номенклатури и терминологіи природописної, народнеі» І.Верхратського, 1869 та ін.), так і видань ширшого читацького призначення — зорієнтованих на потреби освічених читачів, які зовсім не обов'язково професійно займалися висвітлюваними проблемами («Наші просвітні починки» Д.Танячкєвича, 1872; «Непропаша сила» І.Пулюя, 1879; «Історія Руси» О.Барвінського, 1882, та ін.). У зв'язку з тим науковість названих видань виглядає дещо «згладженою» (що, зрештою, згодом уповні скомпенсується, коли українська наука зміцнить свої позиції);

б) видання для широких освічених кіл читачів. Серед них слід виділити специфічний щодо функціонального призначення (повідомлення комплексної літературно-наукової інформації українознавчого змісту), а кількісно дуже значний, особливо у першій половині ХІХ ст., масив альманахів і збірників, які, окрім художніх творів, містили чимало наукових розвідок біографічного, історичного, літературознавчого характеру, а також бібліографічні відомості. Цей масив склали ранні харківські видання («Украинский вестник», 1816—1819; «Украинский журнал», 1824—1825; «Утренняя

звезда», 1834; «Запорожская Старина», 1832—1838; «Сніп», 1841; «Молодик», 1843—1844, та ін.), київський збірник «Киевлянин», 1840—1841, пізніший альманах «Рада», 1883, галицькі видання (знаменита «Русалка Дністровая», 1837; перемишльський «Лірвак з-над Сяну», 1852; альманах «Зоря галицкая яко альбум на год 1860» та ін.). Своєрідним функціональним продовженням названих видань став започаткований у 1898 р. часопис «Літературно-науковий вісник», що проіснував понад 40 років, залишаючись вершинним виданням свого типу;

в) видання для народу. Це так звані «метелики», які почали з'являтися в Україні з середини ХІХ ст. і ховали за популярною, а часом і зовсім спрощеною формою наукові відомості, що сприяли піднесенню освітнього рівня найширших читацьких кіл. Науковість цієї групи видань досить умовна, цінність же — незаперечна. Серед найпопулярніших назвемо «Розмову про небо та землю», 1874, і «Розмову про земні сили», 1875, А. Іванова — М. Комарова, «Про звірів (По Бремю)» Яструбця (Хв. Вовка), 1876, «Унія і Петро Могила» І. Левицького, 1875, та багато інших.

Відмінності у читацькому призначенні видань природно вели і до відмінностей у характері викладу — досліджуваний масив складається з багатьох різновидів наукового викладу (що також корелює зі схемою А. Жбіковської—Мігонь): власне наукового, дидактичного (представленого підручниками для всіх типів шкіл), інформаційно-довідкового (мовні словники, бібліографічні покажчики, рецензурні довідники тощо). І хоча, через відомі обставини, українська наукова література ХІХ ст. не репрезентує такого жанрового розмаїття, як, скажімо, сусідня польська (не зафіксовані, наприклад, дидактичні поеми, наукові полеміки, проспекти наукових видань, дитячі наукові книжки-забавки та деякі ін.), її якісний рівень дуже високий: до цього спонукала вимушена «боротьба за існування», посилена орієнтацією на кращі досягнення зарубіжної наукової літератури і сперта на потужний науковий потенціал нації, яка саме у ХІХ ст. явила світові цілу армію вчених світового ж масштабу. Завдяки цьому нова українська наукова література, розпочавшись на зорі ХІХ ст. практично з нульової позначки, увійшла у ХХ ст. на рівні з розвиненими літературами, еволюціонувавши в тематичному і жанровому планах і набувши, нарешті, гідного її україномовного втілення.

1. Грабович Г. Функції жанру і стилю у становленні нової української літератури // Записки НТШ. Т. 221. Праці філол. секції. Львів, 1990. С. 13—20. 2. Куфаєв М. Н.

Введение к «Истории русской книги в XIX веке» //Избранное: Тр. по книговедению и библиографоведению. М., 1981. С. 69-76. 3. Маркушевич А.И. Эволюция научной книги в Западной Европе //Пятьсот лет после Гутенберга. 1468—1968. М., 1968. С. 239—287. 4. Огієнко І. Українська література. Коротка історія культурного життя українського народу. К., 1991 /Репринт видання 1918 р. / . 5.Огоновській Ом. Історія літератури рускої. Ч. IV. Львів, 1894. 6. Ортега-і-Гасет Х. Дегуманізація мистецтва //Вибрані твори. К., 1994. С. 238—272. 7. Типология изданий. М., 1990. 8. Zbikowska-Migan A. Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia. Warszawa, Wrocław, 1977.

Стаття надійшла до редколегії 24.01.96